DOI: https://doi.org/10.22067/JLS.2024.83542.1466

The Attribution of Three Quatrains of ĀrefĪjī to Khiāli Bokhārāi in *Tazkereh Latāef al-Khiāl*

Received: July 20, 2023 / Accepted: February 19, 2024

Mohammadsadegh Khatami[1]

Abstract

One of the most eloquent poets of the Safavid period mentioned by the author of *Latāef al-Khiāl* is Āref Īgī/Ījī. The aim was to explain the necessity of identifying the attribution of three quatrains of Āref Ījī to Khiāli Isfahāni and explore the reasons of the falseness of Khiāli Isfahāni's attribution in *Latāef al-Khiāl*. The author of *Latāef al-Khiāl* mentions Āref Ījī Isfahāni and then mentions Khiāli Isfahāni. From the poems that the auther mentios we can conclude that by the name, he means Khiāli Bokhārāi/Heravi, a sunnet composer living in 15th century AH and a contemporary of Ologh Beyg. The author mentions eleven verses of the sunnets and three quatrains under the name of Khiāli Isfahāni, while this study showed that out of the 17 verses mentioned by the author, six verses (three quatrains) has been mentioned in other sources under the name of Hakim Āref. Relying on authentic sources, this study showed that in addition to the eleven verses which belong to Khiāli Bokhārāi and mistakenly attributed to Khiāli Isfahani, three quatrains of Āref Ījī is attributed to Khiāli Isfahāni in *Latāef al-Khiāl*.

Keywords: *Latāef al-Khiāl*, Āref Īgī/Ījī, Khiāli Isfahāni, Khiāli Bokhārāi, Quatrain, Attribution.

1. Postdoctoral Researcher in Persian Language and Literature, Shiraz University, Shiraz, Iran. E-mail: m.s.khatami92@gmail.com

Extended Abstract

1. Introduction

The main purpose of this research was the analysis of the attribution of three quatrains from ĀrefĪjī to Khiāli Isfahāni by the author of *Latāef al-Khiāl*. It is evident from the poems that Āref Darabi Shirazi mentions from Khiāli Isfahāni that he means Khiāli Bokhārāi/Heravi (Death: about 1446 AH), he was an ode composer who lived in the 9th century AH, a contemporary of Ologh Beyg (ruling: 1446-1449 AH). The wrong attribution of these three quatrains of Āref Ījī to Khiāli Isfahāni, as well as the mistakes and shortcomings related to the recording of these quatrains by the scribe of the manuscript and the corrector of *Tazkereh Latāef al-Khiāl* and having their correct versions show the necessity of revising this attribution, as the prerequisite of a scientific research is having a precise text; Therefore, it is necessary to carefully examine the three quatrains in terms of correction and authenticity of the poems. This study is significant as it examined the attribution of three new quatrains to Khiāli Bokhārāi, considering that only eight quatrains in the two published versians of the Divan belong to him and also at it explored the correctness of attributing these quatrains to Khiāli Bokhārāi. This study tried to answer the following questions, using a descriptive-analytical method: 1. Why is it necessary to examine the attribution of three quatrains of Āref Ījī to Khiāli Isfahāni in *Tazkereh Latāef al-Khiāl*? 2. What are the reasons of the incorrectness of attributing the quatrains to Khiāli Isfahāni in *Tazkereh Latāef al-Khiāl*?

2. Method

This study examined the attribution of three quatrains of Āref Ījī to Khiāli Isfahāni, using a descriptive-analytical method. Then, relying on authentic sources, it explored quality of the recording of the three quatrains and the mistakes of the scribe and the corrector of *Tazkereh Latāef al-Khiāl*.

3. Results

One of the most eloquent poets of the Safavid period mentioned in *Latāef al-Khiāl* (1665-1667 AH) is Āref Īgī/Ījī (1568-1625 AH). The author of *Latāef al-Khiāl* mentions Āref Ījī Isfahāni and then mentions Khiāli Isfahāni. From the poems the auther mentios, it seems that, by the name, he means Khiāli Bokhārāi/Heravi (death: about 1446 AH), a sunnet composer living in 15th century AH and a contemporary of Ologh Beyg (ruling: 1446-1449 AH). The author mentions eleven verses of the sunnets and three quatrains under the name of Khiāli Isfahāni, while this study showed that out of the 17 verses mentioned by the author, six verses (three quatrains)

has been mentioned in other sources under the name of Hakim Āref. Here, a descriptive-analytical method was applied to deal with the main problem, that is, the the seemingly wrong attribution of three quatrains of Āref Ījī to Khiāli Isfahāni by the author of *Latāef al Khiāl*. The aim was to explain the necessity of identifying the attribution of three quatrains of Āref Ījī to Khiāli Isfahāni and explore the reasons of the falseness of Khiāli Isfahāni's attribution in *Latāef al-Khiāl*. Moreover, the third part of this study adressed the complete investigation of Khiāli Isfahani's poems in this tazkereh. Relying on authentic sources, this study showed that in addition to the eleven verses which belong to Khiāli Bokhārāi, mistakenly attributed to Khiāli Isfahani, three quatrains of Āref Ījī is attributed to Khiāli Isfahāni in *Latāef al-Khiāl*. According to *Golchin Ma'ani*, the Manuscript number 4325 of the Malek National Library and Museum was written during the author's lifetime and Āref Dārābi Shirazi himself took part in it, so the researcher believes that maybe this attribution was made by the scribe of the Manuscript and not the author of the tazkereh. In addition, Naqavi also considered the mentioned Manuscript to be the author's version.

4. Discussion and conclusion

According to the author of the *Tārikh Tazkerehāye Farsi*, *Latāef al-Khiāl* has a lot of "negligence and mistakes". Moreover, the author of the Manuscript number 4325 of Malek National Library and Museum, who wrote this Manuscript during the lifetime of the author of the Tazkereh, has added to these mistakes. It ssems that Āref Dārābi Shirazi did not have time to correct that mistake. The researcher believes that the mistakably mentioning Khiāli Isfahāni for Āref Īgī could be made by the scribe of the manuscript and not by the author of the Tazkereh.

We know that due to the existence of other poets with the name Khiāli, the tazkereh writers have attributed their poems to each other. The question here is that how it is possible that the owner of *Latāef al-Khiāl* could have mistaken Khiāli Isfahāni with Khiāli Bokhārāi. In other words, how it can be proved that when the author of *Latāef al-Khiāl* says Khiāli Isfahāni, he means Khiāli Bokhārāi. That is, who is Khiāli Isfahāni and when did he live? Another part of the study dealt with answeting this question.

In this study, firstly, through the examination of 17 verses that the author of *Latāef al-Khiāl* mentions from Khiāli Isfahāni, it was proved that the author of the Tazkereh meant Khiāli Isfahāni, a poet of the 9th century AH and a contemporary of Ologh Beyg (ruling period: 1446-1449 AH), that is, Khiāli Bokhārāi/Heravi (death:

about 1446 AH). Moreover, the wrong attribution of six stanzas, i.e. three quatrains, from the total of seventeen verses, to Khiāli Bokhārāi, is one of the other results of this study, because it was proved through exining authentic sources that these quatrains are among the quatrains of one of the eloquent poets of the Safavid period, named Āref Īgī/ Ījī.

DOI: https://doi.org/10.22067/JLS.2024.83542.1466

نشریهٔ علمی جستارهای نوین ادبی، شمارهٔ ۲۲۳، زمستان ۱۴۰۲، صص ۱-۲۰
مقالهٔ پژوهشی

انتساب سه رباعی از عارف ایجی به خیالی بخارایی در تذکرهٔ *لطائف‌الخیال*

تاریخ دریافت: ۲۹ تیر ۱۴۰۲ / پذیرش: ۳۰ بهمن ۱۴۰۲

به استاد سیّدعلی میرافضلی

محمدصادق خاتمی[۱]

چکیده

یکی از شاعران فصیح دوران صفوی که صاحب لطائف‌الخیال (تألیف: ۱۰۷۶ - ۱۰۷۸ ق.) از او یاد کرده، عارف ایگی/ ایجی (۹۷۶ - ۱۰۳۵ ق.) است. مؤلّف لطائف‌الخیال پس از ذکر عارف ایجی اصفهانی، از خیالی اصفهانی، که از رهگذر اشعاری که از او آورده، پیداست مراد او، خیالی بخارایی/ هروی (م: حدود ۸۵۰ ق.)، از شاعران غزل‌سرای سدهٔ نهم هجری و معاصر الغ‌بیگ (حک: ۸۵۰ - ۸۵۳ ق.) بوده، سخن گفته و یازده بیت از غزلیات و سه رباعی را به نام خیالی اصفهانی آورده است؛ حال‌آنکه نگارنده دریافت شش بیت، یعنی سه رباعی، از مجموع این هفده بیت، در منابع به نام عارف ایجی آمده است. در نوشتار حاضر، با روش توصیفی ـ تحلیلی به این مسئلهٔ کانونی، یعنی واکاوی انتساب اشتباه سه رباعی از عارف ایجی به خیالی اصفهانی از سوی صاحب لطائف‌الخیال، پرداخته شده است، تا به دو پرسش، یعنی تبیین ضرورت مشخّص کردن انتساب سه رباعی از عارف ایجی به خیالی بخارایی در این تذکره و نیز دلایلی که می‌توان بر نادرستی نسب خیالی اصفهانی در لطائف‌الخیال ارائه داد، پاسخ داده شود. همچنین در بخش سوم مقاله، به هدف پژوهش حاضر، یعنی بررسی کامل اشعار خیالی اصفهانی در این تذکره، پرداخته شده و از رهگذر منابع نشان داده شده جدای از یازده بیت که از خیالی بخارایی است و به‌اشتباه به نام خیالی اصفهانی آمده، سه رباعی هم از عارف ایجی، در لطائف‌الخیال به خیالی اصفهانی نسبت داده شده است.

کلیدواژه‌ها: لطائف‌الخیال، عارف ایگی/ ایجی، خیالی اصفهانی، خیالی بخارایی، رباعی، انتساب.

۱. پژوهشگر پسادکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. E-mail: m.s.khatami92@gmail.com

۱. مقدّمه

یکی از زمینه‌های پژوهشی دربارهٔ تذکره‌ها، بررسی انتساب‌های بعضاً اشتباه اشعار در برخی از آن‌هاست، که سبب می‌شود گاه محقّقان حوزهٔ تاریخ ادبیات، با بررسی برخی از این انتساب‌ها، از رهگذر دیگر منابع معتبر، در پژوهش‌های شعرشناسی، گویندهٔ واقعی شعری را بشناسند، که درنتیجه، سخن تذکره‌های معتبر دربارهٔ یک انتساب منسوخ خواهد شد. برای نمونه، می‌توان به تذکرةالشّعراء (تألیف: ۸۹۲ ق.) اشاره کرد که به باور پژوهشگران، «اغلاط و اشتباهات در اعلام و انساب و اسناد و اشعار و انتساب کتب، بسیار دارد» (زرّین‌کوب، ۱۳۶۱، ج ۱/ص. ۲۴۲) و پژوهشگران، این تذکره را از این جنبه، یعنی انتساب‌های اشتباه اشعار در آن، نقد و بررسی کرده‌اند.

نگارنده نیز در مقالهٔ حاضر با بررسی انتساب سه رباعی از عارف ایجی[1]، به خیالی اصفهانی[2]، از سوی صاحب لطائف‌الخیال[3]، کوشیده است از رهگذر منابع معتبر، این انتساب را در این تذکره، بررسی و نادرستی آن را گوشزد کند. گفتنی است به باور نویسنده، چون به گفتهٔ گلچین معانی (۱۳۶۳، ج ۲/ص. ۹۱)، نسخهٔ شمارهٔ ۴۳۲۵ کتابخانه و موزهٔ ملّی ملک در زمان حیات مؤلّف نوشته شده و عارف دارابی شیرازی[4] خود در آن دست برده، شاید این انتساب از سوی کاتب نسخه و نه مؤلّف تذکره صورت گرفته، افزون بر اینکه نقوی (۱۳۴۷ ش/ ۱۹۶۸ م، ص. ۲۰۹) نیز نسخهٔ مذکور را نسخهٔ مؤلّف دانسته است.

۱ـ۱. بیان مسأله و سؤالات پژوهش

مسألهٔ کانونی این پژوهش، واکاوی انتساب اشتباه سه رباعی از عارف ایجی به خیالی اصفهانی از سوی صاحب لطائف‌الخیال است، که از رهگذر اشعاری که عارف دارابی شیرازی از خیالی اصفهانی آورده، پیداست مراد او، خیالی بخارایی/ هروی (م: حدود ۸۵۰ ق.)، شاعر غزل‌سرای سدهٔ نهم هجری و معاصر الغ‌بیگ (حک: ۸۵۰ – ۸۵۳ ق.) بوده است. انتساب اشتباه این سه رباعی از عارف ایجی به خیالی اصفهانی و نیز سهوها و کاستی‌های مربوط به ضبط این سه رباعی از سوی کاتب نسخه و نیز مصحّح تذکرهٔ لطائف‌الخیال و دست یافتن به ضبط صحیح آن‌ها، ضرورت بازنگری دربارهٔ این انتساب را نشان می‌دهد؛ زیرا لازمهٔ پژوهش علمی، داشتن متنی دقیق است؛ بنابراین ضرورت دارد سه رباعی مذکور در این مقاله از نظر کیفیت تصحیح و نیز سندیّت اشعار به دقّت بازبینی شود. پژوهش حاضر به سبب بررسی علمی انتساب سه رباعی تازه به خیالی بخارایی، با نظر به اینکه تنها هشت رباعی در دو چاپ منتشر شده از دیوان از او آمده است (بخارایی، ۱۳۵۲، صص. ۲۷۰ – ۲۷۲؛ همان، ۱۳۸۰، صص. ۲۵۵ – ۲۵۶) و نیز بررسی صحّت انتساب این رباعیات به خیالی بخارایی، از اهمیت بسیاری برخوردار است و ضرورت پژوهش را

نشان می‌دهد. مقالهٔ حاضر با بررسی علمی این مسأله به دو پرسش زیر پاسخ می‌دهد:

۱. چرا واکاوی انتساب سه رباعی از عارف ایجی به خیالی اصفهانی در تذکرهٔ لطائف‌الخیال ضرورت دارد؟

۲. دلایلی که می‌توان بر نادرستی نسب خیالی اصفهانی در تذکرهٔ لطائف‌الخیال ارائه داد، در چند رده دسته‌بندی می‌شود؟

۱ـ۲. روش پژوهش

در این مقاله، انتساب سه رباعی از عارف ایجی به خیالی اصفهانی به روش توصیفی ـ تحلیلی ارزیابی و تجزیه‌وتحلیل شده و سپس کیفیت ضبط سه رباعی مذکور و سهوهای کاتب و نیز مصحّح تذکرهٔ لطائف‌الخیال با استناد به منابع معتبر بررسی شده است.

۱ـ۳. پیشینهٔ پژوهش

بر پایهٔ اطّلاع نویسنده، فیروزیان‌حاجی در تازه‌ترین مدخلی که با عنوان «عارف ایگی» نوشته، به موضوع این مقاله نزدیک شده است؛ چنان‌که به‌درستی از انتساب یک رباعی از عارف ایگی با مطلع «این عمر که کار همه هشتاد گذشت...»، از سوی مؤلّف لطائف‌الخیال، به «خیالی» سخن گفته است (فیروزیان‌حاجی، ۱۳۹۸، ج ۵/ ص. ۳۷۶). بااین‌همه، دو رباعی دیگر از حکیم عارف نیز از سوی صاحب لطائف‌الخیال به خیالی اصفهانی منسوب شده، که در مدخل مذکور، به آن‌ها اشاره‌ای نشده است.

۲. نگاهی به تذکرهٔ لطائف‌الخیال

به باور محقّقان، تذکره‌نویسی در ایران «از عصر صفوی رونق گرفت و به‌تدریج گرایش به تألیف تذکره‌های شاعران معاصر شدّت یافت» (فتوحی، ۱۳۸۶، ج ۲/ ص. ۳۰۳). لطائف‌الخیال نیز ازجملهٔ تذکره‌های ارزشمند دوران صفوی است که به قلم عارف دارابی شیرازی نوشته شده است. لطائف‌الخیال در شمار تذکره‌های عمومی است که به ترتیب نام شهرها مرتّب شده و شامل شرح‌حال و نمونه اشعار سیصد و پنجاه‌وهشت شاعر قدیم و هم‌روزگار مؤلّف، از حافظ شیراز تا میرحسین قدسی کربلایی است. صاحب لطائف‌الخیال در زمان تألیف این تذکره، مقیم هندوستان بوده و لطائف‌الخیال را میان سال‌های ۱۰۷۶ تا ۱۰۷۸ ق. در آن سامان و بعضی از جنگل‌ها تألیف کرده است (گلچین معانی، ۱۳۶۳، ج ۲/ ص. ۸۷).

عارف دارابی شیرازی جدای از رسالهٔ فردوس که به نام از آن یاد کرده (همان)، گویا منابع دیگری را در اختیار نداشته است. افزون بر این، او «از احوال شعرای ماضی چنان‌که باید، اطّلاعی نداشته و... مولد و موطن بعضی از

شعرای مشهور را نمی‌دانسته و به خطا نوشته است» (همان). چنان‌که نگارنده دریافت یازده بیت از خیالی بخارایی نیز در این تذکره به‌اشتباه ذیل نام خیالی اصفهانی آمده است؛ ازاین‌رو، چنان‌که پژوهشگران گفته‌اند، تنها قسمت عصری این تذکره، به سبب گزارش احوال شاعران و معاصران مؤلّف و اطّلاعات تازه و موثّق از آن‌ها، ارزشمند است و مطالبی در آن یافت می‌شود که در تذکره‌های دیگر نیامده است (همان؛ نیز نقوی، ۱۳۴۷ش/۱۹۶۸م، ص. ۲۰۸).

لطائف‌الخیال به تعبیر نویسندهٔ تاریخ تذکره‌های فارسی، «سهل‌انگاری و غلط‌کاری» فراوان دارد (گلچین معانی، ۱۳۶۳، ج ۲/ ص. ۹۹)، افزون بر اینکه کاتب نسخهٔ شمارهٔ ۴۳۲۵ کتابخانه و موزهٔ ملّی ملک نیز که این نسخه را در زمان حیات مؤلّف تذکره کتابت کرده (همان، ۸۹)، بر این غلط‌کاری‌ها افزوده و گویا عارف دارابی شیرازی فرصت نکرده است که آن اغلاط را تصحیح کند (همان، ۹۹). به باور نگارنده، ذکر نسب اصفهانی برای عارف ایجی را نیز می‌توان ازجملهٔ لغزش‌هایی به شمار آورد که گویا از سوی کاتب نسخه و نه به‌وسیلهٔ مؤلّف تذکره صورت گرفته است (دارابی اصطهباناتی، مورّخ سدهٔ ۱۲ ق: ۱۴۸ پ). بدان معنا که شاید به دلیل آنکه ترجمهٔ عارف ایجی ذیل شاعران اصفهان آمده و نفیسی (۱۳۴۴، ج ۲/ ص. ۶۵۴) نیز از شاعری با نام عارف اصفهانی یاد کرده که از غزل‌سرایان سدهٔ دهم هجری بوده و در اصفهان به بیماری فلج درگذشته (آذر بیگدلی، ۱۳۳۷، ص. ۲۴۹)، سبب شده است که کاتب نسخه به دلیل کم‌دقّتی و یا ناآگاهی از این دو گوینده، نسب اصفهانی را نیز به عارف ایجی افزوده باشد. گرچه از رهگذر ترجمهٔ عارف ایجی و نیز سه بیتی که در لطائف‌الخیال به نام او آمده، می‌توان دریافت بی‌شک مراد صاحب تذکره، عارف ایجی است، زیرا آن سه بیت در دیگر منابع نیز به نام عارف ایجی و نه عارف اصفهانی آمده است (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ج ۵/ صص. ۲۸۴۰ – ۲۸۴۱؛ نیز گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲/ صص. ۸۴۷ – ۸۴۹).

۳. مختصری در شرح احوال خیالی بخارایی و عارف ایجی

خیالی بخاری/ بخارایی در بخارا زاده شده و در همان‌جا پرورش یافته است. او از شاگردان عصمت بخاری بوده (دولتشاه سمرقندی، ۱۳۸۲، ص. ۴۲۰) و چون مدّتی در هرات زیسته است، برخی او را منسوب به هرات نیز دانسته‌اند (واله داغستانی، ۱۳۸۴، ج ۲/ ص. ۷۷۸)، گرچه صاحب تذکرهٔ منتخب‌اللّطایف (م: ۱۲۲۶ ق.)، به‌اشتباه، خیالی بخاری و خیالی هروی را دو سخنور به شمار آورده و اشعار خیالی بخارایی را به این سخنور نسبت داده است (ایمان، ۱۳۴۹، ص. ۱۷۰). به گفتهٔ مصحّح دیوان خیالی بخارایی، در هیچ‌یک از منابع، نام و نسب او نیامده (دولت‌آبادی، ۱۳۵۲، ص. بیست‌ودو) و این سبب شده است که خیالی در منابع به چند شهر منسوب شود و از این

رهگذر، اشعار او نیز به چند شاعر با تخلّص خیالی نسبت داده شود، چنان‌که برای نمونه، صاحبان تذکرۀ مجمع‌النّفائس (تألیف: ۱۱۶۴ ق.)، تذکرۀ مخزن‌الغرائب (تألیف: ۱۲۱۸ ق.)، تذکرۀ منتخب‌اللّطایف و تذکرۀ روز روشن (پایان تألیف: ۱۲۹۶ ق.)، خیالی بخارایی را منسوب به خجند نیز دانسته‌اند (آرزو، ۱۳۸۳ش/۲۰۰۴م، ج ۱/ ص. ۴۱۹؛ هاشمی سندیلوی، ۱۹۷۰م، ج ۲/ ص. ۱۲۶؛ ایمان، ۱۳۴۹، ص. ۱۷۰؛ صبا، ۱۳۴۳، صص. ۲۵۱-۲۵۲)، یا برخی از پژوهشگران، خیالی را به سمرقند نیز منسوب کرده‌اند (هلالی جغتایی، ۱۳۶۸، ص. ۱۷۷). افزون بر این، گاه شرح‌حال خیالی بخارایی با سخنورانی که خیالی تخلّص می‌کرده‌اند، درآمیخته شده، مانند نفیسی (۱۳۴۴، ج ۲/ ص. ۳۰۰) که خیالی بخارایی را با احمدبن موسی‌بن شمس‌الدّین (م: ۸۶۲ ق.) معروف به خیالی، یک شخص دانسته است (مدرّس تبریزی، ۱۳۷۴، ج ۲/ ص. ۱۹۸)، چنان‌که صاحب شمع انجمن (تألیف: ۱۲۹۲ ق.) نیز به‌اشتباه، خیالی را حیاتی بخاری نامیده است و او را از سه شاعری که تخلّص حیاتی داشته‌اند، برتر دانسته و ابیات دیوان او را حدود سه تا چهار هزار بیت دانسته است (صدّیق حسن‌خان، ۱۲۹۳ق./۱۸۷۶م، ص. ۱۱۸). خیالی معاصر با الغ‌بیگ تیموری بوده و در بخارا درگذشته است (دولت‌آبادی، ۱۳۵۲، صص. بیست‌وسه - بیست‌وهفت). به باور پژوهشگران، خیالی عمدتاً شاعری غزل‌سراست (نفیسی، ۱۳۴۴، ج ۱/ ص. ۳۰۰؛ بوشهری‌پور، ۱۳۸۸، ج ۳/ ص. ۱۰۴). دیوان اشعار خیالی در ماوراءالنّهر و بدخشان و ترکستان شهرت زیادی داشته (دولتشاه سمرقندی، ۱۳۸۲، ص. ۴۲۰)، گرچه صاحب لطائف‌الخیال ذیل ترجمۀ خیالی اصفهانی آورده است که «کم شعر است و صاحب دیوان نیست» (دارابی اصطهباناتی، مورّخ سدۀ ۱۲ ق: ۱۴۸ پ؛ همان، ۱۳۹۱، ج ۱/ ص. ۴۰۴)، بااین‌حال، ازجملۀ غزلیاتی که از او دیده، یازده بیت را در تذکرۀ خود آورده است (همان، ۱۴۸ پ - ۱۴۹ ر؛ همان، ۱۳۹۱، ج ۱/ صص. ۴۰۴ - ۴۰۵).

عارف در سال ۹۷۶ ق. در ایگ/ ایج، پایتخت ملوک شبانکاره، زاده شد. او پس از رسیدن به سنّ رشد و تمیز، «مدّت‌ها در دارالملک شیراز به تحصیل علوم، به‌تخصیص حکمت طبیعی» پرداخت (گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲/ صص. ۸۳۹ - ۸۴۰)، سپس به زادگاه خود بازگشت و با فوت پدرش، غیاث‌الدّین علی، کلانتر ایگ، برادر او «اثیرالدّین حسن»، با وی ناسازگاری پیش گرفت؛ بنابراین در «بیست‌وهشت‌سالگی» در سال ۱۰۰۴ ق. (دانشنامه، ۱۳۸۰، ج ۴/ ص. ۱۶۶۶) و یا به گفتۀ صاحب خیرالبیان (پایان تألیف: ۱۰۱۹ ق.)، در ۹۹۸ ق. (سیستانی، مورّخ ۱۰۸۷ ق: ۲۹۸ ر)، از زادگاه خود بیرون رفت و پس از اندک توقّفی در کرمان و یزد، از راه سیستان روانۀ هندوستان شد، تا آنجا که به گفتۀ خود، پاره‌ای در سخنوری اشتهار یافت (فخرالزّمانی قزوینی، ۱۳۴۰، ص. ۶۳۱).

سپس به مجلس شاهزاده سلیم (جهانگیرشاه)، پسر جلال‌الدّین اکبر (۹۶۳ – ۱۰۱۴ ق.)، در اله‌آباد راه یافت و قصایدی در مدح او سرود، امّا پس از مدّتی به سبب سعایت حاسدان که حکیم عارف نخست به دانیال (وفات: ۱۰۱۳ ق.)، برادرِ جهانگیر، پیوسته (همان، ۶۳۲) و یا به گفتهٔ صاحب خیرالبیان که علّت آن را مدح عبدالرّحیم‌خان خان خانان (م: ۱۰۳۶ ق.) دانسته است (سیستانی، مورّخ ۱۰۸۷ ق: ۲۹۸ ر)، مغضوب شد و حکیم دو سال در قلعه‌ای با نام «مندو» یا به نوشتهٔ مؤلّف خیرالبیان، «قلعهٔ گوالیار» (همان) زندانی شد. سرانجام عارف از حبس آزاد شد و پنج سال یا به گفتهٔ صاحب خیرالبیان سه سال (همان) دیگر در ملازمت جهانگیر به سر برد[۵]، امّا به سبب علاقه به سیر و سفر، بی‌اجازه از اله‌آباد گریخت و در آگره به دربار جلال‌الدّین اکبر پیوست و پنج سال نزد اکبرشاه ماند، تا در سال ۱۰۱۴ ق. این پادشاه درگذشت و نوبت سلطنت به شاهزاده سلطان سلیم (جهانگیر) رسید. حکیم از بیم او از آگره به برهانپور و از آنجا به گُلکُنده رفت و محمّدقلی قطب‌شاه (۹۸۹ ـ ۱۰۲۰ ق.) را ملازمت کرد و سپس از دکن برآمد، از راه دریا به هرمز و از آنجا به وطن خویش رفت و پنج سال و یا به گفتهٔ صاحب خیرالبیان، سه سال (همان) در ایگ به سر برد، امّا به سبب اختلاف با خویشان، دوباره از ایگ به عراق و سپس خراسان آمد و به خواست فرمانروای سیستان، ملک جلال‌الدّین کیانی (حک: ۹۹۸ – ۱۰۲۸ ق.) یک سال در سیستان درنگ کرد (همان).

او سپس مدّتی در هرات به سر برد، از آنجا در سال ۱۰۲۰ ق. با گذر از قندهار بار دیگر رهسپار هند شد و در آگره جهانگیرشاه (۱۰۱۴ – ۱۰۳۷ ق.) را ملازمت کرد. پس از مدّتی از جهانگیر اجازهٔ سیاحت در هندوستان را گرفت و در سال ۱۰۲۶ ق. به دژ مندو به اردوی شاه رسید و قصیده‌ای را که در مدح خواجه غیاث‌الدّین محمّد تهرانی، اعتمادالدّولهٔ جهانگیری (م: ۱۰۳۱ ق.) سروده بود، به عرض وی رساند و به پایمردی اعتمادالدّوله، جهانگیر پادشاه قطعه زمینی در صوبهٔ بِهار با پاره‌ای خرجی به وی بخشید و عارف در پتنا/عظیم‌آباد ساکن شد (گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲/ صص. ۸۳۹ ـ ۸۴۲)، که از رهگذر سخن مؤلّف صبح صادق (م: ۱۰۶۱ ق.) می‌توان دریافت که او دست‌کم تا ۱۰۳۱ ق. در پتنه بوده است (مینای اصفهانی، به نقل از گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲/ص. ۸۴۴). حکیم دو سال بعد یعنی در ۱۰۲۸ قمری در ملک بِهار سرگذشت خود را برای فخرالزّمانی که در آن ایّام مشغول تألیف تذکرهٔ میخانه بوده، روایت کرده است (فخرالزّمانی قزوینی، ۱۳۴۰، صص. ۶۲۹ – ۶۳۶). به نوشتهٔ مؤلّف صبح صادق، حکیم در سال ۱۰۳۵ ق. به بنگاله رفت و در آنجا درگذشت[۶] (مینای اصفهانی، به نقل از گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲/ص. ۸۴۴).

گرچه از عارف ایجی، این «شاعر بی‌نظیر و صاحب سخنان دل‌پذیر» (خوشگو، ۱۳۸۹، ج ۲/ ص. ۴۵۵)، تاکنون اثری منتشر نشده، امّا ترجمهٔ او در بیشتر منابع هم‌روزگار خود آمده، چنان‌که صاحب لطائف‌الخیال نیز پیش

از ترجمۀ خیالی اصفهانی، از عارف یاد کرده و سه بیت را از او در تذکرۀ خود آورده است (دارابی اصطهباناتی، مورّخ سدۀ ۱۲ ق: ۱۴۸ پ؛ همان، ۱۳۹۱، ج ۱/ صص. ۴۰۳ - ۴۰۴).

۴. خیالی اصفهانی در منابع

نگارنده در اینجا کوشیده است به این پرسش پاسخ دهد که خیالی اصفهانی کیست و در چه زمانی می‌زیسته است؟ در ابتدا باید گفت صاحب تذکرةالشعراء جدای از خیالی بخاری، از دو خیالی دیگر نیز که در سبزوار و تون می‌زیسته‌اند، یاد کرده (دولتشاه سمرقندی، ۱۳۸۲، ص. ۴۲۱)، افزون بر اینکه بر پایۀ جستجوی نگارنده، صاحب الذّریعه از شاعری با نام خیال شیرازی و دیوان او نام برده (طهرانی، ۱۴۰۳ق./۱۹۷۸م، ج ۷ (بخش اوّل)/ ص. ۳۰۹) که نسخه‌ای از جواهرالتّفسیر را نیز در ۱۰۹۴ ق. در شیراز به پایان رسانده است (منزوی، ۱۳۳۲، ج ۲/ ص. ۷۰۲). بااین‌همه، نویسنده تنها یک شاعر منسوب به اصفهان با نام میر غیاث‌الدّین احمدبن صدرالدّین محمّدبن سیّد عبدالحسیب‌بن امیر سیّد احمد علوی عاملی اصفهانی (مهدوی، ۱۳۷۱، ص. ۱۶۴)، متخلّص به خیال اصفهانی (م: ۱۱۳۴ ق.) را در منابع یافت که در هنگام حملۀ افغان‌ها در اصفهان درگذشته است. به گفتۀ صاحب تذکرةالمعاصرین (تألیف: ۱۱۶۵ ق.)، نام او میرزا غیاث‌الدّین احمد و نوۀ میر محمّدباقر داماد بوده و «خیال» تخلّص می‌کرده است (حزین، ۱۳۷۵، صص. ۱۵۲، ۲۸۲؛ نیز هاشمی سندیلوی، ۱۹۷۰م، ج ۲/ ص. ۱۲۱). صاحب تذکرۀ ریاض‌العارفین (پایان تألیف: ۱۲۶۰ ق.) نیز دربارۀ او آورده است: «ترکیب‌بندی در منقبت گفته، اشعار دیگر نیز دارد» (هدایت، ۱۳۴۴، ص. ۳۱۹؛ نیز خیامپور، ۱۳۶۸، ج ۱/ ص. ۳۲۲). خیال اصفهانی در اصفهان نزد برخی از علما، ازجمله جمال‌الدّین خوانساری (م: ۱۱۲۵ ق.) تحصیل کرده و به‌افتخار دامادی او نائل آمده است (مهدوی، ۱۳۸۶، ج ۱/ ص. ۴۶۵). با آنکه صاحب الذّریعه از خیال اصفهانی و دیوان او یاد کرده (طهرانی، ۱۴۰۳ق./۱۹۷۸م، ج ۷ (بخش اوّل)/ صص ۳۰۸ - ۳۰۹) و مؤلّف تذکرةالمعاصرین آورده است که خیال اصفهانی «در غزل و رباعی هم به موافقت فقیر درّی می‌سفت» (حزین، ۱۳۷۵، ص. ۱۵۲) و نیز بر پایۀ سخن صاحب تذکرۀ شمع انجمن که آورده است خیال اصفهانی «غزل و رباعی سنجیده دارد» (صدّیق حسن‌خان، ۱۲۹۳ق./۱۸۷۶م، ص. ۱۴۳)، راقم این سطور هیچ‌یک از سه رباعی موردبحث در این مقاله را به نام او در منابع نیافت؛ بنابراین، از رهگذر بررسی اشعار خیال اصفهانی و اینکه هیچ‌یک از سه رباعی موردبحث در نوشتار حاضر، در منابع، به این سخنور نسبت داده نشده و نیز از رهگذر ترجمه‌ای که عارف دارابی شیرازی ذیل خیالی اصفهانی آورده است، می‌توان گفت بی‌شک مراد صاحب لطائف‌الخیال، خیال اصفهانی نبوده است.

۴ـ۱. خیالی بخارایی و تأمّلی بر نسب نادرست اصفهانی به او در *تذکرهٔ لطائف‌الخیال*

چنان‌که گفته شد، صاحب لطائف‌الخیال پس از ذکر عارف ایجی اصفهانی[۷]، از خیالی اصفهانی سخن گفته و یازده بیت از غزلیات و سه رباعی را به نام او آورده است، حال‌آنکه نگارنده دریافت که شش بیت، یعنی سه رباعی، از مجموع این هفده بیت، در منابع به نام عارف ایجی آمده است.

به سبب وجود شاعران دیگر با تخلّص خیالی (دولتشاه سمرقندی، ۱۳۸۲، ص. ۴۲۱)، تذکره‌نویسان اشعار آن‌ها را به یکدیگر نسبت داده‌اند. حال ممکن است این احتمال به ذهن برسد که چگونه ممکن است صاحب تذکرهٔ لطائف‌الخیال، خیالی اصفهانی را با خیالی بخارایی اشتباه گرفته باشد؟ به دیگر سخن، چگونه می‌توان اثبات کرد که مراد صاحب تذکرهٔ لطائف‌الخیال از خیالی اصفهانی، همان خیالی بخارایی است؟ در ادامه، به چهار دلیل اشاره شده است:

۱. به باور نگارنده، دلیل نخست این اشتباه را می‌توان با گفتهٔ نویسندهٔ تاریخ تذکره‌های فارسی پیوند داد که آورده است عارف دارابی شیرازی «از احوال شعرای ماضی چنان‌که باید، اطّلاعی نداشته و... مولد و موطن بعضی از شعرای مشهور را نمی‌دانسته و به خطا نوشته است» (گلچین معانی، ۱۳۶۳، ج ۲/ ص. ۸۷). چنان‌که صاحب لطائف‌الخیال «امیرمعزّی نیشابوری و سراج‌الدّین قمری آملی و صادقی‌بیگ ترک و فخرالدّین عراقی و میرزا طاهر وحید قزوینی و مانی شیرازی را ذیل شعرای اصفهان آورده است» (همان، ۹۸). افزون بر این، نگارنده دریافت صاحب لطائف‌الخیال هنگام سخن از عارف ایجی اصفهانی نیز با آنکه ابتدا به‌درستی، نسبت «ایجی» را برای حکیم عارف آورده، او را به اصفهان هم نسبت داده، چنان‌که خیالی بخارایی را نیز به اصفهان منسوب کرده و در نتیجهٔ این انتساب اشتباه، ترجمهٔ خیالی بخارایی و عارف ایجی، ذیل شاعران اصفهان آمده است (دارابی اصطهباناتی، مورّخ سدهٔ ۱۲ ق: ۱۴۸ پ – ۱۴۹ ر).

۲. دلیل دیگر را می‌توان گزینش یازده بیت از غزلیات خیالی از سوی عارف دارابی شیرازی، به‌ویژه پنج بیت از غزل معروف خیالی با مطلع «ای تیر غمت را دل عشّاق نشانه/ خلقی به تو مشغول و تو غایب ز میانه» (دارابی اصطهباناتی، مورّخ سدهٔ ۱۲ ق: ۱۴۹ ر؛ همان، ۱۳۹۱، ج ۱/ ص. ۴۰۵؛ نیز بخارایی، ۱۳۵۲، صص. ۲۴۰ – ۲۴۱)، دانست. گزینش این ابیات از غزلیات خیالی را می‌توان با گفتهٔ پژوهشگران پیوند داد که خیالی عمدتاً شاعری غزل‌سراست (بوشهری‌پور، ۱۳۸۸، ج ۳/ ص. ۱۰۴)؛ بنابراین با نظر به اینکه تنها هشت رباعی در دیوان منتشر شده از خیالی بخارایی آمده (بخارایی، ۱۳۵۲، صص. ۲۷۰ – ۲۷۲)، انتساب سه رباعی موردبحث در نوشتار حاضر به این شاعر دور از ذهن به نظر می‌رسد؛ حال‌آنکه در مقابل، انتساب آن سه رباعی را به عارف ایجی قوّت می‌بخشد، آنگاه‌که می‌بینیم صاحب تذکرهٔ میخانه به‌عنوان یکی از منابع هم‌روزگار حکیم عارف، شش رباعی از او را در تذکرهٔ خود آورده (فخرالزّمانی

قزوینی، ۱۳۴۰، صص. ۶۲۸ - ۶۳۵)، چنان‌که گلچین معانی (۱۳۶۳، ج ۲/ص. ۹۹)، یازده رباعی را از عارف که از منابع گرد آمده، در کاروان هند آورده است و این نشان می‌دهد گرچه تا امروز، دیوانی از حکیم عارف منتشر نشده، تعداد رباعیات او از رباعیات کنونی خیالی بخارایی بیشتر است.

۳. به باور پژوهشگران، لطائف‌الخیال «ظاهراً هیچ‌وقت به پایان نرسیده است» (نقوی، ۱۳۴۷ش/۱۹۶۸م، ص. ۲۰۵). شاید بتوان یکی از دلایل نسب اشتباه خیالی اصفهانی را نیز در این دانست که گویا عارف دارابی شیرازی فرصت نکرده است که لطائف‌الخیال را بازنگری کند و این اشتباه را هم مانند بی‌شمار انتساب اشتباه دیگر در تذکرهٔ خود تصحیح کند (گلچین معانی، ۱۳۶۳، ج ۲/ص. ۹۹؛ نقوی، ۱۳۴۷ش/۱۹۶۸م، ص. ۲۰۸).

۴. دلیل دیگر را نیز هرچند کمی دور از ذهن به نظر می‌رسد، می‌توان این‌گونه بیان کرد که شاید کاتب این تذکره، اشعار عارف ایجی اصفهانی را به‌اشتباه، ذیل اشعار خیالی اصفهانی کتابت کرده، زیرا شاعری که ترجمهٔ او پیش از خیالی اصفهانی آمده، عارف ایجی اصفهانی است، یعنی همان سخنوری که به باور نگارنده، سه رباعی که ذیل اشعار خیالی اصفهانی آمده، در دیگر منابع، به نام این گوینده، یعنی عارف ایجی آمده است.

۵. بحث و بررسی

صاحب لطائف‌الخیال، پس از ذکر عارف ایجی اصفهانی، از خیالی اصفهانی، که از رهگذر ابیاتی که در ادامه آمده، پیداست مراد او، خیالی بخاری/ هروی (م: حدود ۸۵۰ ق.) بوده (دولت‌آبادی، ۱۳۵۲، صص. بیست و سه؛ بوشهری‌پور، ۱۳۸۸، ج ۳/ صص. ۱۰۴ - ۱۰۵)، سخن گفته و هفده بیت را به نام خیالی اصفهانی آورده، حال‌آنکه بر اساس پژوهش نگارنده، شش بیت، یعنی سه رباعی، از آن هفده بیت، در منابع به حکیم عارف نسبت یافته است. در اینجا، ابیاتی که از خیالی اصفهانی در لطائف‌الخیال آمده، به ترتیب بررسی شده است:

هرکسی گوید که درد عشق را تدبیر چیست ما سر تسلیم بنهادیم تا تقدیر چیست
ظاهراً با حلقهٔ زلف تو دارد نسبتی ورنه مقصود دل دیوانه از زنجیر چیست
هر شب از آشفتگی زلف تو می‌بینم به خواب یا رب این خواب پریشان مرا تعبیر چیست

(دارابی اصطهباناتی، مورّخ سدهٔ ۱۲ ق: ۱۴۸ پ؛ همان، ۱۳۹۱، ج ۱/ ص. ۴۰۴؛ بخارایی، ۱۳۵۲، صص. ۵۹ - ۶۰)

*

کسی که سلسلهٔ زلف مشک‌بو دارد کجا به حلقهٔ عشّاق سر فرودارد
گدای میکده را حاصلی ز مستی نیست به غیر دست که در گردن سبو دارد

دلا مـراد دل خود ز غیر دوسـت مـخواه کـه هرچـه غایـت مقصـود تسـت او دارد

(دارابی اصطهباناتی، مورّخ سدهٔ ۱۲ ق: ۱۴۸ پ؛ همان، ۱۳۹۱، ج ۱/ ص. ۴۰۴؛ بخارایی، ۱۳۵۲، ص. ۹۵)

گفتنی است شیوهٔ کاتب در نوشتن کلماتی مانند «دارد» به‌صورت «دآرد»، مصحّح لطائف‌الخیال را به اشتباه انداخته و «سر فرودآرد (کذا)» را در بیت فوق به‌اشتباه «سر فرود آرد» خوانده، حال‌آنکه در دیوان خیالی بخارایی و نیز با توجّه به ردیف این غزل، «فرودارد» صحیح خواهد بود، همچنان‌که ردیف دیگر ابیات در لطائف‌الخیال، یعنی «سبو دارد»، «او دارد»، مطابق با دیوان خیالی بخارایی است (دارابی اصطهباناتی، مورّخ سدهٔ ۱۲ ق: ۱۴۸ پ).

❋

ای تیـــر غمـــت را دل عشّـــاق نشـــانه خلقـی بـه تـو مشـغول و تـو غایـب ز میانـه

گـه معتکـف دیـرم و گـه سـاکن مسـجد یعنـی کـه تـو را مـی‌طلبم خانـه بـه خانـه

مقصـود مـن از کعبـه و بتخانـه تـویی [تـو][8] مقصـــود تـــویی کعبـــه و بتخانـــه بهانـــه

هـرکس بـه زبـانی صـفت حسـن تـو گویـد عاشـق بـه سـرود نـی و مطـرب بـه ترانـه

تقصـیر خیـالی بـه امیـد کـرم تسـت یعنـی کـه گنـه را بـه ازیـن نیسـت بهانـه

(دارابی اصطهباناتی، مورّخ سدهٔ ۱۲ ق: ۱۴۹ ر؛ همان، ۱۳۹۱، ج ۱/ ص. ۴۰۵؛ بخارایی، ۱۳۵۲، صص. ۲۴۰ – ۲۴۱)

گفتنی است این ابیات که از غزل معروف خیالی به‌گزین شده، به‌اشتباه به هلالی جغتایی (م: ۹۳۶ ق.) نیز نسبت یافته است (هلالی جغتایی، ۱۳۶۸، ص. ۱۷۷).

۵ـ۱. انتساب سه رباعی از عارف ایجی به خیالی بخارایی در *لطائف‌الخیال*

پیش از آغاز این بخش، ذکر این نکته بایسته است که به دلیل دوران زیست عارف ایجی (۹۷۶ ـ ۱۰۳۵ ق.)، پیداست که نگارنده برای اثبات انتساب این سه رباعی به حکیم عارف، از تذکره‌های هم‌روزگار او بهره گرفته است. گرچه در میان این منابع، عرفات‌العاشقین (پایان تألیف: ۱۰۲۴ ق.)، تذکرهٔ میخانه (تألیف: ۱۰۲۸ ق.) و صبح صادق (پایان تألیف: ۱۰۴۸ ق.) ارزش خاصّی می‌یابند، زیرا می‌دانیم صاحب عرفات‌العاشقین دربارهٔ عارف ایجی و تعداد ابیات دیوان او آورده است: «در این ایّام در اردوی جهانگیری به صحبت وی رسیدم و در اجمیر دیوانش را قریب به هشت نه هزار بیت مدوّن دیدم، و بر آن گردیدم» (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ج ۵/ صص. ۲۸۳۶ ـ ۲۸۳۷). چنان‌که یکی از گویندگانی که عبدالنّبی، شرحی کامل از زندگانی او را در تذکرهٔ خود آورده، حکیم عارف ایگی است و ارزش این اطّلاعات آنگاه دوچندان می‌شود که می‌بینیم این حسب‌حال از زبان حکیم برای مؤلّف تذکرهٔ میخانه بیان شده است

(فخرالزّمانی قزوینی، ۱۳۴۰، صص. ۶۲۸ – ۶۳۶). مینای اصفهانی نیز دربارهٔ عارف ایجی و دیوان او آورده است: «و در پتنه (مرکز بِهار) بود حکیم عارف ایجی، اکثر نزد پدرم آمدی... در عهد اکبر پادشاه به هند افتاد... و بالاخره به پتنه اقامت گزید و در هزار و سی‌ویک او را آنجا دیدم... دیوانش متداول است» (مینای اصفهانی، به نقل از گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲/ص. ۸۴۴). در اینجا، سه رباعی از حکیم عارف که با عنوان «رباعیات» به‌اشتباه در شمار اشعار خیالی اصفهانی آمده، بررسی شده است:

رباعیات

این عمر که کار همه هشتاد گذشت — یادش چه کنی که شاد و ناشاد گذشت
بر آب دوساله کشتی انداز، مگیر — در آب نیابی آنچه بر باد گذشت

(دارابی اصطهباناتی، مورّخ سدهٔ ۱۲ ق: ۱۴۹ ر؛ همان، ۱۳۹۱، ج ۱/ ص. ۴۰۵)

صورت صحیح ضبط این رباعی را که در تذکرهٔ شام غریبان (پایان تألیف: ۱۱۹۷ ق.)، صبح گلشن (تألیف: ۱۲۹۴ ق.)، ریحانةالادب و کاروان هند به عارف ایجی نسبت یافته است، بدین‌گونه می‌توان یافت:

این عمر که از نیمهٔ هشتاد گذشت — یادش چه کنی که شاد و ناشاد گذشت
در آب دوساله کشتی انداز، مگر — در آب بیابی آنچه بر باد گذشت

(شفیق، ۱۹۹۷، ص. ۱۷۸؛ سلیم بهوپالی، ۱۲۹۵ق./ ۱۸۷۸م، ص. ۲۶۷؛ مدرّس تبریزی، ۱۳۷۴، ج ۴/ ص. ۷۹؛ گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲/ ص. ۸۴۹).

رباعی فوق در صبح صادق نیز با برخی از ضبط‌های مغلوط به‌صورت «این عمر که **از نیمهٔ** هشتاد گذشت/ یادش چه کنی که شاد [و] ناشاد گذشت/ **در** آب دوساله **گیتی** انداز، **مگر**/ در آب **بیابی** آنچه بر **یاد** گذشت»، به نام حکیم عارف آمده (مینای آزادانی اصفهانی، ۲۰۰۷م: ۴۰)، که چنان‌که پیداست، به دلیل تصرّفات و لغزش‌های کاتب/ کاتبان، معنایی از آن دریافت نمی‌شود. گفتنی است در متن چاپی لطائف‌الخیال، «مگیر» در مصراع «بر آب دوساله کشتی انداز، مگیر»، به‌اشتباه به‌صورت «مگر» ضبط شده است (دارابی اصطهباناتی، ۱۳۹۱، ج ۱/ ص. ۴۰۵).

❊

ایضاً

گیتی بن خار و خواب من چون خرگوش — دوران سبک ز ماهی و من مار به دوش

دنـــدان بشکســـت و لاش خـــر آخـــر کـــار		بـــر خـــویش مگیـــر تـنـگ و بیهـــوده مکـــوش

(دارابی اصطهباناتی، مورّخ سدهٔ ۱۲ ق: ۱٤۹ ر؛ همان، ۱۳۹۱، ج ۱/ ص. ٤۰٥)

این رباعی که در تذکرهٔ میخانه و کاروان هند در شمار رباعیات حکیم عارف آمده، به‌درستی به‌صورت زیر ضبط شده است:

گیتی، بـن خـار و بخـت مـن چـون خرگـوش		دوران، سـگ تیزپـای و مـن بـار بـه دوش

دنـــدان سگســـت و لاش خـــر آخـــر کـــار		بر خـویش مگیـر سـخت و بیهـوده مکـوش

(فخرالزّمانی قزوینی، ۱۳٤۰، صص. ٦۲۸ – ٦۲۹؛ گلچین معانی، ۱۳٦۹، ج ۲/ ص. ۸٥۰)

چنان‌که پیداست، وزن مصراع دوم در بیت نخست دارای اشکال است.

❋

ایضاً

ایـن جسـم و روان کـه جملـه پیداسـت[۹] گـره		تیـری به‌گشـاد اسـت و کمـان نیسـت بـه‌زه

شـــوری بـــه ســـرم چـــو آســـیایی در گـــرد		دردی بـــه دلـــم چـــو ترکتـــازی در ده

(دارابی اصطهباناتی، مورّخ سدهٔ ۱۲ ق: ۱۴۹ ر؛ همان، ۱۳۹۱، ج ۱/ ص. ۴۰۵)

صورت صحیح ضبط این رباعی را که در عرفات‌العاشقین و کاروان هند در شمار رباعیات حکیم عارف آمده است، می‌توان بدین‌گونه یافت:

این جســم و روان که جمله بند اســت و گره		تیـری بـه گشـاد اسـت و کمانی‌سـت بـه‌زه

شـــوری بـه ســـرم چو آســـیایی در گرد		دردی بـــه دلـــم چـــو ترکتـــازی در ده

(اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ج ۵/ ص. ۲۸۳۹؛ گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲/ ص. ۸۵۰)

به این انتساب از سوی صاحب عرفات‌العاشقین با نظر به اینکه او در اجمیر، دیوان عارف را دیده (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ج ۵/ صص. ۲۸۳۶ ـ ۲۸۳۷)، باید به‌عنوان انتسابی قابل‌اعتنا نگریست. گفتنی است «به‌گشاد است»، در مصراع دوم، در متن چاپی لطائف‌الخیال به‌اشتباه به‌صورت «بگشاده‌ست» آمده است (دارابی اصطهباناتی، ۱۳۹۱، ج ۱/ ص. ۴۰۵).

۶. نتیجه‌گیری

در نوشتار حاضر، نخست از رهگذر بررسی هفده بیت که صاحب لطائف‌الخیال از خیالی اصفهانی آورده است، مشخّص

شد مُراد صاحب تذکره، از خیالی اصفهانی، سخنور سدهٔ نهم هجری و معاصر الغبیگ (حک: ۸۵۰ - ۸۵۳ ق.)، یعنی خیالی بخارایی/ هروی (م: حدود ۸۵۰ ق.) بوده است. همچنین انتساب اشتباه شش بیت، یعنی سه رباعی، از مجموع این هفده بیت، به خیالی بخارایی، از دیگر نتایج این مقاله است، زیرا از رهگذر منابع مشخّص شد که این سه رباعی در شمار رباعیات یکی از گویندگان فصیح دوران صفوی با نام عارف ایگی/ ایجی است.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای آگاهی بیشتر دربارهٔ او، رازی، ۱۳۷۸، ج ۱/ ص. ۱۷۳ – ۱۷۴؛ سیستانی، مورّخ ۱۰۸۷ ق: ۲۹۸ ر – ۲۹۸ پ؛ اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ج ۵/ صص. ۲۸۳۶ – ۲۸۴۱؛ فخرالزّمانی قزوینی، ۱۳۴۰، صص. ۶۲۸ – ۶۴۰؛ مینای آزادانی اصفهانی، ۲۰۰۷، صص. ۳۸ – ۴۰؛ گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲/ صص. ۸۳۹ - ۸۵۰.

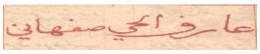
۲. اصل (اینجا و دیگر موارد): صفهانی؛ گفتنی است کاتب لطائف‌الخیال در بیشتر موارد، نسبت «اصفهانی» را به‌صورت «صفهانی» کتابت کرده است (برای نمونه، دارابی اصطهباناتی، مورّخ سدهٔ ۱۲ ق: ۱۴۵ ر؛ ۱۴۶ ر؛ ۱۴۹ ر و...).

۳. برای آگاهی بیشتر دربارهٔ لطائف‌الخیال، نقوی، ۱۳۴۷ش/ ۱۹۶۸م، صص. ۲۰۲ - ۲۰۹؛ گلچین معانی، ۱۳۶۳، ج ۲/ صص. ۸۷ - ۱۰۵.

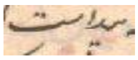
۴. به باور صفا (۱۳۷۰، ج ۵ (بخش سوم)/ ص. ۱۷۹۱)، عارف دارابی شیرازی شاید تا اوایل سدهٔ دوازدهم هجری زیسته باشد. برای آگاهی بیشتر دربارهٔ او، همان، ۱۷۹۱ – ۱۷۹۳؛ گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲/ صص. ۸۵۰ - ۸۵۴.

۵. برای آگاهی بیشتر از اختلاف منابع دربارهٔ مدّت زمان خدمت حکیم عارف نزد جهانگیر (فیروزیان‌حاجی، ۱۳۹۸، ج ۵/ ص. ۳۷۶).

۶. گفتنی است دیگر منابع نیز در مکان فوت حکیم عارف اتّفاق نظر داشته و شهر بنگاله را ثبت کرده‌اند (فخرالزّمانی قزوینی، ۱۳۴۰، ص. ۶۳۶).

۷. گفتنی است مصحّح لطائف‌الخیال، «عارف ایجی اصفهانی» را که در متن اثر به‌صورت ضبط شده (دارابی اصطهباناتی، مورّخ سدهٔ ۱۲ ق: ۱۴۸ پ)، به‌اشتباه، «عارف‌الحی اصفهانی» خوانده است (همان، ۱۳۹۱، ج ۱/ ص. ۴۰۳). در صبح صادق نیز «حکیم عارف ایجی» به‌صورت «حکیم عارف‌الحی» ضبط شده است (مینای آزادانی اصفهانی، ۲۰۰۷، ص. ۳۸)، که چون اصل نسخهٔ این اثر در دسترس نگارنده نیست، نمی‌توان گفت که این اشتباه، حاصل لغزش کاتب نسخه است و یا بدخوانی مصحّح صبح صادق.

۸. از تذکرهٔ مجالس‌النّفائس افزوده شد (امیرعلیشیر نوایی، ۱۳۶۳، ص. ۱۸۸).

۹. اصل: .

کتابنامه

آذر بیگدلی، ل. (۱۳۳۷). آتشکده: تذکرهٔ شعرای فارسی‌زبان تا آخر قرن دوازدهم هجری. با مقدّمه و فهرست و تعلیقات سیّد جعفر شهیدی، تهران: مؤسّسهٔ نشر کتاب.

آرزو، س. (۱۳۸۳ش/۲۰۰۴م). تذکرهٔ مجمع‌النّفایس. ج ۱، به کوشش دکتر زیب‌النّساء علی‌خان (سلطان‌علی). اسلام‌آباد – پاکستان: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.

امیرعلیشیر نوایی، م. (۱۳۶۳). تذکرهٔ مجالس‌النّفائس، به سعی و اهتمام علی‌اصغر حکمت، تهران: کتابفروشی منوچهری.

اوحدی بلیانی، ت. (۱۳۸۹). عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین. ج ۵، تصحیح ذبیح‌الله صاحبکاری، آمنه فخر احمد، تهران: میراث مکتوب و کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

ایمان، ر. (۱۳۴۹). تذکرهٔ منتخب‌اللّطایف. با مقدّمهٔ دکتر تارا چند، به اهتمام سیّدمحمّدرضا جلالی نایینی، دکتر سیّدامیرحسن عابدی، تهران: تابان.

بخارایی، خ. (۱۳۵۲). دیوان خیالی بخارایی، به تصحیح عزیز دولت‌آبادی، تبریز: مؤسّسهٔ تاریخ و فرهنگ ایران.

________ (۱۳۸۰). دیوان خیالی بخارایی، به کوشش احمد کرمی، تهران: ما.

بوشهری‌پور، ه. (۱۳۸۸). «خیالی بخاری». دانشنامهٔ زبان و ادب فارسی، ج ۳، به سرپرستی اسماعیل سعادت، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، صص ۱۰۴ ـ ۱۰۵.

حزین، م. (۱۳۷۵). تذکرةالمعاصرین، مقدّمه، تصحیح و تعلیقات معصومهٔ سالک، تهران: نشر سایه؛ دفتر نشر میراث مکتوب (وابسته به معاونت امور فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی).

خوشگو، ب. (۱۳۸۹). سفینهٔ خوشگو. ج ۲، تصحیح سیّد کلیم اصغر، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

خیّامپور، ع. (۱۳۶۸). فرهنگ سخنوران. ج ۱، تهران: طلایه.

دارابی اصطهباناتی، م. لطائف‌الخیال. تهران: کتابخانه و موزهٔ ملّی ملک، شمارهٔ ۴۳۲۵ [نسخهٔ خطّی]، تاریخ کتابت: سدهٔ ۱۲ ق.

____________ (۱۳۹۱). تذکرهٔ لطائف‌الخیال. ج ۱، تصحیح یوسف‌بیگ باباپور. با مقدّمهٔ سیّد صادق حسینی اشکوری. قم: مجمع ذخائر اسلامی و کتابخانه و موزهٔ ملّی ملک و کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

دانشنامه. (۱۳۸۰). «عارف ایگی». دانشنامهٔ ادب فارسی (ادب فارسی در شبه‌قارّه)، به سرپرستی حسن انوشه، ج ۴، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، صص ۱۶۶۶ ـ ۱۶۶۷.

دولت‌آبادی، ع. (۱۳۵۲)، «ترجمهٔ حال خیالی بخارایی» ⟵ بخارایی.

دولتشاه سمرقندی، د. (۱۳۸۲). تذکرةالشّعراء. به اهتمام و تصحیح ادوارد براون، تهران: اساطیر.

رازی، ا. (۱۳۷۸). تذکرهٔ هفت‌اقلیم. ج ۱، تصحیح، تعلیقات و حواشی سیّد محمّدرضا طاهری «حسرت»، تهران: سروش.

زرّین‌کوب، ع. (۱۳۶۱). نقد ادبی. ج ۱، تهران: امیرکبیر.

سلیم بهوپالی، س. (۱۲۹۵ق./۱۸۷۸م). صبح گلشن [چاپ سنگی]، کلکته: مطبع شاهجهانی.

سیستانی، ح. تذکرهٔ خیرالبیان. تهران: کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی، شمارهٔ ۹۲۳ [نسخهٔ خطّی]، تاریخ کتابت: ۱۰۸۷ ق.

شفیق، ل. (۱۹۷۷). تذکرهٔ شام غریبان. مرتّبه محمّد اکبرالدّین صدّیقی. کراچی: انجمن ترقّی اردو.

صبا، م. (۱۳۴۳). تذکرهٔ روز روشن. به تصحیح و تحشیهٔ محمّدحسین رکن‌زادهٔ آدمیّت. تهران: کتابخانهٔ رازی.

صدّیق حسن‌خان، م. (۱۲۹۳ق./ ۱۸۷۶م). شمع انجمن [چاپ سنگی]، هند: مطبع شاهجهانی.

صفا، ذ. (۱۳۷۰). تاریخ ادبیات در ایران. ج ۵ (بخش دوم و سوم)، تهران: فردوس با همکاری نشر نما.

طهرانی، آ. (۱۴۰۳ق./۱۹۷۸م). الذّریعة إلی تصانیف‌الشّیعة، القسم الاوّل من الجّزء التّاسع، بیروت: دارالاضواء.

فتوحی، م. (۱۳۸۶). «تذکره‌نویسی». دانشنامهٔ زبان و ادب فارسی، ج ۲، به سرپرستی اسماعیل سعادت، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، صص ۳۰۲-۳۰۴.

فخرالزّمانی قزوینی، ع. (۱۳۴۰). تذکرهٔ میخانه. با تصحیح و تنقیح و تکمیل تراجم به اهتمام احمد گلچین معانی، تهران: شرکت نسبی حاج محمّدحسین اقبال و شرکا.

فیروزیان‌حاجی، م. (۱۳۹۸). «عارف ایگی»، در: دانشنامهٔ زبان و ادب فارسی در شبه‌قارّه، ج ۵، زیر نظر محمّدرضا نصیری، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، صص ۳۷۵ – ۳۷۷.

گلچین معانی، ا. (۱۳۶۳). تاریخ تذکره‌های فارسی. ج ۲، تهران: کتابخانهٔ سنایی.

ـــــــــــــ (۱۳۶۹). کاروان هند. ج ۲، مشهد: مؤسّسهٔ چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.

مدرّس تبریزی، م. (۱۳۷۴). ریحانةالادب. ج ۲ – ۴، تهران: خیّام.

منزوی، ع. (۱۳۳۲). فهرست کتابخانهٔ اهدایی آقای سیّد محمّد مشکوة به کتابخانهٔ دانشگاه تهران، ج ۲، تهران: دانشگاه تهران.

مهدوی، س. (۱۳۷۱). خاندان شیخ‌الاسلام اصفهان (از عصر صفویه تا دوران معاصر). اصفهان: گل بهار.

ـــــــــ (۱۳۸۶). اعلام اصفهان. ج ۱، تصحیح، تحقیق و اضافات غلامرضا نصراللهی. اصفهان: سازمان فرهنگی-تفریحی شهرداری اصفهان.

مینای آزادانی اصفهانی، م. (۲۰۰۷). صبح صادق (مطلع دوازدهم)، مقدّمه و تصحیح پرفسور سیّد امیرحسن عابدی. علیگر: انتشارات انستیتوی تحقیقات فارسی دانشگاه اسلامی علیگر.

نفیسی، س. (۱۳۴۴). تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری. ج ۱ – ۲، تهران: کتابفروشی فروغی.

نقوی، س. (۱۳۴۷ش/ ۱۹۶۸م). تذکره‌نویسی فارسی در هند و پاکستان. تهران: مؤسّسهٔ مطبوعاتی علمی.

واله داغستانی، ع. (۱۳۸۴). تذکرهٔ ریاض‌الشّعراء. ج ۲. مقدّمه، تصحیح و تعلیق سیّدمحسن ناجی نصرآبادی. تهران: اساطیر.

هاشمی سندیلوی، ش. (۱۹۷۰م). تذکرهٔ مخزن‌الغرائب. ج ۲، با مقابلهٔ نسخ متعدّد خطّی و تصحیح و توضیح به‌اهتمام دکتر محمّد باقر، لاهور: دانشگاه پنجاب.

هدایت، ر. (۱۳۴۴). تذکرهٔ ریاض‌العارفین، به کوشش مهرعلی گرگانی، تهران: کتابفروشی محمودی.

هلالی جغتایی، ب. (۱۳۶۸). دیوان هلالی جغتایی با شاه و درویش و صفات‌العاشقین او، به تصحیح و مقابله و مقدّمه و فهرست از سعید نفیسی، تهران: سنایی.